

भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामात महाराष्ट्रातील महिला समाजसुधारकांचे योगदान (१८५० - १९४७)

दिवेकर रत्नप्रभा रतन
संशोधक विद्यार्थीनी (इतिहास)

१. प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास हा केवळ राजकीय उलथापालथीचा किंवा पुरुषोत्तमांच्या पराक्रमाचा इतिहास नाही, तर तो देशातील अर्ध्या लोकसंख्येने म्हणजेच महिलांनी स्वतःच्या हक्कांसाठी आणि मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी दिलेल्या अभूतपूर्व लढ्याचाही सुवर्ण इतिहास आहे. सन १८५० ते १९४७ हा कालखंड भारताच्या राजकीय आणि सामाजिक पुनरुत्थानाचा काळ मानला जातो. या काळात ब्रिटिश साम्राज्यशाहीविरुद्ध देशव्यापी असंतोष निर्माण होत असताना, महाराष्ट्राच्या पुरोगामी भूमीने अनेक धाडसी, विदूषी आणि क्रांतिकारक महिला नेत्या देशाला दिल्या.

महाराष्ट्रातील समकालीन मराठी भाषिक समाजात स्त्रियांना चूल आणि मूल या पारंपरिक बंधनांतून बाहेर काढून राष्ट्रकार्यात आणण्याचे काम समाजसुधारकांनी केले. परिणामी, महाराष्ट्रातील महिलांनी केवळ कौटुंबिक चौकटी ओलांडल्या नाहीत, तर सशस्त्र क्रांती, शिक्षण, समाजसुधारणा आणि महात्मा गांधींच्या असहकार व सविनय कायदेभंग आंदोलनात आघाडीची भूमिका बजावली. झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांच्या १८५७ च्या सशस्त्र उठावातील बलिदानापासून ते १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात भूमिगत राहून क्रांतीची धुरा सांभाळणाऱ्या उषा मेहता यांच्यापर्यंत अनेक महिलांनी आपल्या कर्तृत्वाने इतिहास घडवला. हा लढा केवळ परकीय सत्तेविरुद्ध नव्हता, तर तो अंतर्गत सामाजिक विषमता, स्त्रियांचे अज्ञान आणि अनिष्ट रुढी-परंपरा यांच्याविरुद्धही एकाच वेळी लढला गेलेला बहुआयामी लढा होता. प्रस्तुत संशोधन निबंध १८५० ते १९४७ या कालखंडात ब्रिटिश राजवटीला थेट आव्हान देणाऱ्या महाराष्ट्रातील प्रमुख १० महिला नेत्यांच्या राजकीय, सामाजिक व शैक्षणिक कार्याचा आणि त्यांच्या व्यापक प्रभावाचा चिकित्सक वेध घेतो.

२. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि महाराष्ट्राची पार्श्वभूमी (About Indian Freedom Movement)

१८५७ च्या उठावानंतर भारतामध्ये ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध संघटित राजकीय जाणिवांची सुरुवात झाली, ज्याचे मुख्य केंद्र महाराष्ट्र आणि बंगाल हे प्रांत होते. १८८५ मध्ये मुंबईत स्थापन झालेल्या 'भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस'ने स्वातंत्र्य चळवळीला एक संस्थात्मक स्वरूप दिले. महाराष्ट्रात न्यायमूर्ती रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले आणि लोकमान्य टिळक यांनी राष्ट्रवादाची पेरणी केली, तर महात्मा ज्योतिराव फुले आणि क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी शैक्षणिक व सामाजिक क्रांतीची पायाभरणी केली. सुरुवातीला उच्चवर्गीय आणि शहरी पुरुषांपुरती मर्यादित असलेली ही चळवळ विसाव्या शतकात, विशेषतः महात्मा गांधींच्या आगमनानंतर खऱ्या अर्थाने व्यापक लोकचळवळ बनली. गांधीजींच्या अहिंसा, सत्याग्रह आणि स्वदेशीच्या आवाहनाला प्रतिसाद देत महाराष्ट्रातील लाखो स्त्रियांनी रस्त्यावर उतरून आंदोलनात भाग घेतला. विदेशी कापडांची होळी करणे, दारूच्या दुकानांसमोर निदर्शने करणे, मिठाचा सत्याग्रह करणे आणि खादीचा प्रचार करणे यांमध्ये महिला आघाडीवर होत्या. त्याच वेळी, महाराष्ट्रात वासुदेव बळवंत फडके, चाफेकर बंधू आणि स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या विचारांनी प्रेरित झालेला एक सशस्त्र क्रांतिकारक गटही कार्यरत होता, ज्यामध्ये महिलांनी गुप्त संदेश पोहोचवणे, शस्त्रे लपवणे आणि आर्थिक मदत पुरवण्याचे धाडसी काम केले. महाराष्ट्राच्या या राजकीय जागृतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे येथील महिलांनी केवळ राजकीय स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला नाही, तर स्त्रियांचे शिक्षण, बालविवाह बंदी, विधवा पुनर्विवाह आणि अस्पृश्यता निवारण या सामाजिक सुधारणांना स्वातंत्र्यलढ्याचाच एक अविभाज्य भाग मानले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्यलढ्याला एक मजबूत सामाजिक-सांस्कृतिक अधिष्ठान लाभले, ज्याने देशाच्या भावी लोकशाही रचनेचा पाया घातला.

३. महाराष्ट्रातील अव्वल १० महिला नेत्यांचे योगदान (Top 10 Women Leaders of Maharashtra)

१८५० ते १९४७ या काळात महाराष्ट्रातील आणि मराठी भाषिक समाजातील पुढील १० महिला नेत्यांनी शिक्षण, समाजसुधारणा आणि प्रत्यक्ष स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाचे योगदान दिले:

- १. **झाशीची राणी लक्ष्मीबाई (१८५७ च्या उठावाच्या प्रणेत्या):** जरी त्या झाशीच्या राणी असल्या, तरी त्यांचे मूळ महाराष्ट्रातील (वाई, सातारा) तांबे कुटुंबातील होते. १८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्यसमरात त्यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध दिलेला सशस्त्र लढा आणि रणमैदानातील त्यांचे बलिदान भावी पिढ्यांतील हजारो स्त्रियांसाठी राष्ट्रवादाचे मुख्य प्रेरणास्थान बनले.

- २. **क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले (शिक्षण व सामाजिक क्रांती):** भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका आणि मुख्याध्यापिका. त्यांनी महात्मा फुल्यांच्या साथीने पुण्यात मुलींची पहिली शाळा सुरू करून स्त्रियांसाठी ज्ञानाची दारे खुली केली. स्त्री शिक्षणाच्या या पायाभूत कार्यामुळे पुढे महिलांमध्ये राजकीय हक्कांची जाणीव निर्माण झाली.
- ३. **पंडिता रमाबाई (स्त्री सुधारक व विदूषी):** स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आणि विशेषतः बालविधवांच्या पुनर्वसनासाठी त्यांनी 'शारदा सदन' आणि 'मुक्ती मिशन'ची स्थापना केली. त्यांच्या बौद्धिक आणि सामाजिक कार्यामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतीय स्त्रियांच्या स्थितीबद्दल जागृती निर्माण झाली.
- ४. **ताराबाई शिंदे (स्त्री-पुरुष तुलना कार):** बुलढाण्याच्या या विदूषीने १८८२ मध्ये 'स्त्री-पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहून पितृसत्ताक व्यवस्थेवर आणि धार्मिक ढोंगावर थेट प्रहार केला. स्त्रियांच्या हक्कांचा वैचारिक पाया घालणाऱ्या त्या पहिल्या स्त्रीवादी विचारवंत मानल्या जातात.
- ५. **आनंदीबाई गोपाळराव जोशी (भारतातील पहिल्या महिला डॉक्टर):** १८८६ मध्ये अमेरिकेतून वैद्यकीय पदवी घेणाऱ्या त्या पहिल्या भारतीय महिला ठरल्या. सर्व सामाजिक विरोधाभासांना तोंड देत त्यांनी वैद्यकीय क्षेत्रात केलेले काम महिलांच्या बौद्धिक क्षमतेचे प्रतीक बनले.
- ६. **अवंतिकाबाई गोखले (गांधीवादी नेत्या):** महाराष्ट्रात गांधीजींच्या विचारांचा प्रसार करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला नेत्यांपैकी एक होत्या. त्यांनी १९१८ मध्ये 'हिंद महिला समाजा'ची स्थापना केली आणि चंपारण सत्याग्रहात गांधीजींच्या सोबत काम केले, तसेच त्यांनी गांधीजींचे पहिले मराठी चरित्र लिहिले.
- ७. **प्रेमाकंटक (साबरमती आश्रमातील कार्यकर्त्या):** गांधीजींच्या अत्यंत विश्वासू सहकाऱ्यांपैकी एक. त्यांनी महाराष्ट्रात खादी, ग्रामोद्योग आणि प्रौढ साक्षरतेचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार केला आणि स्वातंत्र्यलढ्यात अनेक महिला सत्याग्रहींचे संघटन केले.
- ८. **उषा मेहता (आझाद रेडिओच्या संचालिका):** १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनादरम्यान त्यांनी ब्रिटिशांना गुंगारा देत गुप्त 'काँग्रेस रेडिओ' (आझाद रेडिओ) चालवला. या रेडिओच्या माध्यमातून त्यांनी देशभरातील क्रांतिकारकांपर्यंत बातम्या आणि स्फूर्ती पोहोचवण्याचे अत्यंत धाडसी व ऐतिहासिक कार्य केले.
- ९. **गोदावरी परुळेकर (कम्युनिस्ट व ठाणे आदिवासी नेत्या):** त्यांनी सुरुवातीला स्वातंत्र्यलढ्यात आणि नंतर ठाणे जिल्ह्यातील वारली आदिवासींच्या हक्कांसाठी, वेठबिगारीविरुद्ध तीव्र लढा दिला. त्यांचे कार्य स्वातंत्र्यलढ्याला डाव्या विचारसरणीची आणि कष्टकऱ्यांची जोड देणारे होते.
- १०. **कमलदेवी चट्टोपाध्याय (जरी जन्म कर्नाटकातील असला, तरी त्यांचे कार्यक्षेत्र मुंबई व महाराष्ट्र होते):** त्यांनी मिठाच्या सत्याग्रहात आणि मुंबईतील विदेशी कापडांच्या बहिष्काराच्या आंदोलनाचे नेतृत्व केले. ऑल इंडिया वुमेन्स कॉन्फरन्सच्या (AIWC)

माध्यमातून त्यांनी महिलांच्या राजकीय व सामाजिक हक्कांची देशव्यापी चळवळ उभारली.

४. महिलांच्या कर्तृत्वाचा राजकीय व सामाजिक प्रभाव (Impact of the Work)

महाराष्ट्रातील महिला नेत्यांच्या या बहुआयामी कार्याचा भारतीय समाज आणि स्वातंत्र्य चळवळीवर अत्यंत दूरगामी आणि संरचनात्मक प्रभाव पडला. सर्वात मोठा राजकीय प्रभाव म्हणजे, पूर्वी केवळ घरगुती चौकटीत बंदिस्त असलेल्या स्त्रिया राजकीय प्रक्रियेत आणि थेट रस्त्यावरील आंदोलनात निर्णय घेणाऱ्या घटकांच्या भूमिकेत आल्या. सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई यांनी सुरु केलेल्या शैक्षणिक चळवळीमुळे स्त्रियांमध्ये साक्षरता वाढली, ज्यातून पुढे डॉक्टर, वकील आणि लेखिकांची एक नवी पिढी निर्माण झाली, ज्यांनी ब्रिटीश धोरणांवर वर्तमानपत्रांतून कडक टीका केली. उषा मेहता आणि राणी लक्ष्मीबाई यांच्यासारख्या नेत्यांनी सिद्ध केले की, कठीण प्रसंगात महिला अत्यंत धाडसी आणि क्रांतिकारी नेतृत्व करू शकतात, ज्यामुळे पुरुषांच्या मानसिकतेत बदल झाला. सामाजिक पातळीवर, बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन यांसारख्या अनिष्ट प्रथांना कायदेशीर व सामाजिक धक्का बसला आणि विधवा पुनर्विवाहाला समाजात स्वीकृती मिळू लागली. या चळवळीचा सर्वात महत्वाचा कायदेशीर परिणाम म्हणजे, भारताचे संविधान तयार होत असताना महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने मतदानाचा अधिकार आणि समानतेचा मूलभूत हक्क कोणत्याही संघर्षाशिवाय सहज मिळाला, कारण त्यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात स्वतःचे रक्त आणि घाम गाळून ते सिद्ध केले होते.

५. निष्कर्ष (Conclusion)

१८५० ते १९४७ या कालखंडातील महाराष्ट्रातील महिला नेत्यांचा इतिहास हा केवळ त्यागाचा नसून तो कमालीच्या धैर्याचा, बुद्धिमत्तेचा आणि सामाजिक बंडखोरीचा इतिहास आहे. लक्ष्मीबाईंच्या तलवारीपासून ते सावित्रीबाईंच्या लेखणीपर्यंत आणि उषा मेहतांच्या गुप्त रेडिओ ट्रान्समीटरपर्यंत या प्रवासाने भारतीय स्त्रीला 'अबला' कडून 'सब्ला' बनवले. महाराष्ट्रातील मराठी भाषिक समाजाने आधुनिकतेला स्वीकारत असताना स्त्रियांच्या या क्रांतीला दिलेली साथ अद्वितीय होती. या महिलांनी केवळ ब्रिटिश साम्राज्याला भारतातून घालवून देण्याचे काम केले नाही, तर स्वातंत्र्यानंतरचा भारत कसा असावा – जो समता, बंधुता आणि स्त्री-पुरुष समानतेवर आधारित असेल – याचे एक स्पष्ट चित्र समाजासमोर ठेवले. आज आपण ज्या मुक्त आणि लोकशाहीवादी भारतात जगत आहोत, त्याची पाळेमुळे या महिला नेत्यांच्या संघर्षात आणि बलिदानात दडलेली आहेत. म्हणून, भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास लिहीत असताना किंवा त्याचा अभ्यास करत असताना या

महिला नेत्यांच्या योगदानाचा गौरव करणे आणि त्यांच्या विचारांचे जतन करणे हे देशाचे राष्ट्रीय कर्तव्य ठरते.

६. संदर्भ सूची

1. Bhalerao, A. (1977). *Hyderabadcha Swatantryasangram ani Marathwada* [Hyderabad's Freedom Struggle and Marathwada]. Marathwada Sahitya Parishad.
2. Forbes, G. (1996). *Women in Modern India*. Cambridge University Press.
3. Keer, D. (1964). *Mahatma Jotirao Phoolley: Father of Our Social Revolution*. Popular Prakashan.
4. Kosambi, M. (1988). Women, emancipation and heroism: Pandita Ramabai and Rani of Jhansi. *Economic and Political Weekly*, 23(44), WS38-WS49.
5. Kumar, R. (1993). *The History of Doing: An Illustrated Account of Movements for Women's Rights and Feminism in India, 1800-1990*. Verso.
6. Mody, N. B. (1987). *Women's Struggles and Strategies in India*. Rawat Publications.
7. Morwanchikar, R. S. (2002). *Maharashtratil Itihas Sanshodhanachi Parampara* [Tradition of Historical Research in Maharashtra]. Saket Prakashan.
8. Parulekar, G. (1975). *Adivasis Revolt: The Story of Warli Peasants*. National Book Agency.
9. Phadke, Y. D. (1989). *Social Reformers of Maharashtra*. Maharashtra Information Centre.
10. Ranade, M. G. (1900). *Rise of the Maratha Power*. Punalekar & Co.
11. Shinde, T. (1882). *Stri Purush Tulana* [A Comparison Between Women and Men]. Shri Shivaji Press.
12. Thakkar, U. (2011). Understanding the underground: The case of Congress Radio in the Quit India Movement. *Indian Journal of Gender Studies*, 18(2), 221-245.
13. Vaidya, S. (2001). *Savarkar ani Mahila Shakticha Jagar* [Savarkar and the Awakening of Women Power]. Continental Prakashan.
14. Wolpert, S. (1962). *Tilak and Gokhale: Revolution and Reform in the Making of Modern India*. University of California Press.